

ЗАРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

У статті аналізуються становлення і еволюція економічної думки України, умови та чинники переходу від однієї парадигми до іншої, визначаються наукові здобутки українських економістів.

Вивчення історії становлення і розвитку національної економічної теорії є важливою умовою відродження нашої економічної культури. Оновлення та розвиток економічної теорії й економічної освіти багато в чому залежать від знання історії науки та урахування уроків її практичного використання. Подальший розвиток економіки не буде успішним, якщо не враховувати наукові надбання видатних вчених, адже, як відомо, без теорії не буває практики, тому необхідно не ігнорувати, а навпаки прислухатися й аналізувати погляди науковців щодо тих чи інших економічних процесів.

Метою цієї статті є аналіз розвитку та становлення економічної думки України, дослідження напрямів вітчизняної економічної думки та еволюції поглядів українських науковців стосовно економічних процесів та категорій.

Вітчизняна економічна наука прогресувала в складі єдиної світової науки, виступаючи її невід'ємним елементом.

Перші письмові пам'ятки економічної думки України пов'язані з періодом Київської Русі. В „Руській правді” Ярослава Мудрого (XI ст.), „Повчанні Володимира Мономаха” (XI ст.), „Слові о полку Ігоревім” (XII ст.), літописах XI–XIV ст. велика увага приділялась захисту феодальної власності, питанням державності, державної єдності і зміцненню влади великого князя, засуджувалась надмірна експлуатація підданих. „Руська правда” регулювала кредитні відносини, майновий стан різних верств населення, економічний та позаекономічний примус до праці [1, С.2]. У ній міститься багатий матеріал про організацію господарства князів у формі вотчини, ряд статей присвячено охороні земельної власності, визначена відповідальність за порушення польових меж, дається точне уявлення про грошову систему та позики, передбачені жорстокі заходи щодо приборкання експлуатованих, придушення їхнього протесту.

Всесвітньовідомою є праця Нестора-літописця – „Повість временних літ” (кінець XI ст.). У ній автор захищає феодальну власність, вітає всебічне розширення привілейованого землеволодіння (як світського, так і церковного). Нестор часто повторював, що багатство суспільства базується на невтомній праці. Запорукою господарських успіхів Русі, на думку Нестора, може бути лише відновлення її колишньої єдності.

На рубежі XIII–XIV ст. із спільної для східного слов'янства давньоруської мовної основи відгалужується українська мова. У цей час з'являється українська економічна думка, що відображала особливості соціально-економічного розвитку на території українського етносу. З тих часів дійшли деякі актові матеріали, що свідчать про наявність обліку доходів і майна. Економічні документи відображають розвиток лихварства (кредитні операції здійснюються під заставу майна, в тому числі земельних

ділянок). Інвентарі та люстрації містять відомості про систему оподаткування.

Визвольна війна середини XVII ст. стала важливою віхою в розвитку економічної думки в Україні. Враховуючи аграрний характер української економіки, селянське питання з самого початку набрало найбільшої ваги в економічній політиці гетьманського уряду Б. Хмельницького. Важливого значення Б. Хмельницький надавав розвитку промисловості. Вживалися також заходи для охорони міських ремесел і їх цехової організації. З метою залучення в Україну іноземних купців Б. Хмельницький звільнив їх від оплати ввізних і вивізних мит (після війни мита знову зросли). Застосування Б. Хмельницьким принципу активного втручання державної влади в господарське життя, заохочення ввозу товарів і обмеження водночас вивозу коштовностей, встановлення захисних мит, пільги місцевим підприємцям і купцям свідчать про наявність елементів меркантилізму в його економічній політиці [2, С.130].

У XVII ст. економічна теорія ще не виділялась в окрему галузь науки. Суспільно-економічна думка в Україні була проникнута антикріпосницькими, демократичними ідеями. Зокрема, відомий просвітитель Яків Козельський (1729–1795) у 60–70-х роках виступав проти кріпосницького гноблення і безправності народних мас, малював картину справедливого суспільства, де „всі повинні працювати”, аналізував економічні категорії сучасного суспільства: гроші, вартість, прибуток, кредит, капітал тощо.

На початку XVIII ст. центром соціально-економічного життя стала Гетьманщина Лівобережжя. Передова українська соціально-економічна думка піднялася тут на досить високий рівень, про що свідчить відомий твір „Літопис Самовидця”, автор якого невстановлений. У літописі характеризуються соціально-економічні причини Визвольної війни (1648–1654 рр.), констатував тяжке економічне становище селянства та його економічне гноблення Польщею. Самовидець був противником реставрації кріпацьких відносин, виступав проти глибокої поляризації суспільства, міркував про „соціальну гармонію”. Соціально-економічні погляди Самовидця в головному селянському питанні були досить близькими до поглядів Б. Хмельницького.

З кінця XVIII ст. в Україні відбувається процес формування економічної науки як окремої галузі знань. У цей період Василь Каразін (1773–1842) – ліберальний економіст пропонував повністю ліквідувати панщину і перейти до грошової ренти, пришвидшувати розвиток промисловості, зміцнити грошовий обіг і державні фінанси.

Визначне місце в історії соціально-економічної думки в Україні у XVIII ст. належить Г. Сковороді (1722–1794). У міру розвитку своїх поглядів Сковорода вбачав джерело зла в соціально-економічній нерівності та несправедливості, в розшаруванні суспільства на бідних і багатих. Уже у творі „Бесіда” мислитель говорить про „житейське море”, в якому панує гонитва „за багатством, дармоїдство і паразитизм”. Порятунком Г. Сковорода

шукав у доброчесності й праці. Таким чином, Г. Сковорода вбачав щастя людини не в багатстві, а в праці. На нашу думку, його погляди не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Найглибший аналіз кризового стану феодально-кріпосницького ладу напередодні реформи міститься в працях видатного українського економіста й статистика Д. Журавського (1810–1856). Одну з головних причин низького рівня вітчизняної промисловості він убачав у зумовленій кріпосним правом бідності народу, тобто нерозвинутості внутрішнього ринку. Занепад поміщицьких підприємств, на думку вченого, був спричинений застосуванням малопродуктивної кріпацької праці. Журавський визнавав економічну прогресивність ринкової економіки порівняно з феодальною.

У першій половині XIX ст. професор Харківського університету Тихон Степанов (1795–1847) видав перший в нашій країні курс політичної економії „Записки про політичну економію” (1844 р.), в яких виступав прихильником вчення Адама Сміта, різко критикував погляди Мальтуса, був прихильником вільної торгівлі, засуджував протекціонізм, розглядав такі кардинальні питання, як суть і джерела багатства, природа й праця, цінність, суспільний поділ праці, машини, капітал і його нагромадження, заробітна плата, прибуток і рента, національний дохід, кредит, відсоток тощо.

У середині XIX ст. домінуючим напрямом в економічній теорії в Україні була класична політична економія, започаткована Адамом Смітом у другій половині XVIII ст.

Ставши на шлях пропаганди й розвитку прогресивних на той час доктрин, українські економісти намагалися розробляти власні теоретичні положення стосовно конкретних завдань господарського розвитку країни. Серед українських економістів 30–50 рр. XIX ст. чільне місце посідають Т. Степанов, М. Бунге, І. Вернадський.

Т. Степанов (1795–1847), професор Харківського університету одним з перших у країні створив оригінальний курс політичної економії російською мовою. Найповніше свої економічні погляди він виклав у працях: „О теории и практике политической экономии”, „О производительном классе в политической экономии” тощо. Пропонуючи ідеали економічної свободи, Степанов спрямовував їх проти апологетів кріпосництва, а також доктрини меркантилізму. У своїх наукових працях Степанов розглядав такі кардинальні питання, як суть і джерела багатства, продуктивні і непродуктивні класи, співвідношення між виробництвом і споживанням. Услід за Смітом Степанов стверджував, що праця тим продуктивніша, чим вона вільніша від усіляких утисків. Вчений одним із перших у Російській імперії правильно оцінив реакційну суть мальтузіанства. Популяризація ним творів видатних представників класичної політичної економії була спрямована проти феодальної економічної ідеології й відігравала позитивну роль [1, С.3].

Одним із провідних представників економічної думки України 50–60 рр. XIX ст. був М. Бунге (1823–1895), який також доводив принципи, здійснення яких сприяло розвитку капіталізму. М. Бунге важко однозначно

віднести до будь-якої з політекономічних шкіл, оскільки за своїми поглядами він був еkleктиком (це пояснюється його довготривалою урядовою діяльністю, що вимагала прагматизму). Головна сфера наукового інтересу вченого – грошовий обіг, фінанси, кредит, банківська справа. Основні праці: „Теорія кредиту” (1852), „Основи політичної економії” (1870), „Банківські закони і банківська політика” (1874), „Про відновлення металевого обігу в Росії” (1877). В останній своїй праці „Нариси політико-економічної літератури” (1895) він виступає з критикою К. Маркса та ідей соціалізму. Як і прогресивні економісти того часу, він висував вимоги максимального розвитку приватної ініціативи, вільної конкуренції та обмеженого втручання держави в економічне життя. М. Бунге вважав, що „гармонія суспільних відносин” можлива лише за умов, коли суспільний лад буде пов’язаний із „природними” суспільними законами. Всі інші типи економічних систем, на думку вченого, є штучними та невластивими людській природі. М. Бунге був палким прихильником вільної конкуренції. Підприємства, що перебувають під опікою уряду вчений вважав нездоровими, бо вони позбавлені стимулів суперництва. Саме великі підприємства, на погляд Бунге, вирвали людство з патріархального економічного побуту.

Розвитку економічної науки сприяв професор Київського університету Іван Васильович Вернадський (1821–1884). І. В. Вернадський в низці своїх праць поглибив класифікацію економічних теорій („Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века”, „Проспект политической экономии” та ін). Він був прихильником невтручання держави у приватну ініціативу, вільну конкуренцію, намагався довести, що протекціонізм суперечить „природним” економічним законам. Свої економічні погляди І. Вернадський найповніше викладав у журналі „Економічний показчик”, який був на той час унікальним виданням.

Неможливо не відзначити Володимира Навроцького (1847–1882), – відомого дослідника економіки Галичини. Сфери його дослідницьких інтересів: причини зубожіння галицького селянства в пореформенний (після 1848 р.) період, причини та напрямки трудової міграції галичан. Активно виступає проти пропінації (монополія шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв), вказуючи на погіршення становища селянства. Зокрема, в статті „Пияцтво і пропінація в Галичині” він пише, що кожен крейцер, одержаний паном від продажу горілки „обмитий не тільки кривавим потом, а й слізьми селянських родин”.

Ідеї трудової вартості були відображені в творах відомого політичного діяча і науковця Сергія Подолинського (1850–1891) [3, С.118]. Він різко критикував кріпосницький характер реформи 1861 р., виступав проти поміщицького землеволодіння. С. Подолинський зробив геніальне відкриття щодо збереження енергії, давши науково-природниче тлумачення процесу праці. Його відкриття зараз називається „законом Подолинського”.

Важливе місце серед представників політичної економії в Україні належить професору Київського університету Миколі Зіберу (1844–1888), який захистив дисертацію про еволюцію трудової теорії вартості від

Д. Рікардо до К. Маркса. М. Зібер значну увагу в своїх працях приділяє розвитку машинного виробництва, простежує процес виникнення грошей, аналізує їхні функції, а також досліджує капітал, прибуток, трудову теорію вартості. Він був ученим-економістом, який зробив значний внесок у розробку багатьох суспільно-економічних проблем. Також вчений поділяє марксистську точку зору на історичну обумовленість економічних законів та минулий характер капіталізму, заміну його планомірною діяльністю, що повинна прийти „на зміну хаотичному та безтямному веденню господарства егоїстичним шляхом” [4].

Знанням для свого часу економістом був Іван Франко (1856–1916) – видатний український письменник, громадсько-політичний діяч, людина енциклопедичних знань. Він видав ряд економічних праць, зокрема, „Катехізм економічного соціалізму” (1878 р.), „Основи суспільної економії” (1879 р.). Показуючи в своїх творах боротьбу праці з капіталом, Франко розкриває суперечності між ними. Надзвичайно важливого значення він надавав політичній економії, відводячи їй одне з центральних місць у системі загальноосвітніх наук, вважаючи, що вона „безперечно найважливіша з усіх наук”.

Економічні погляди І. Франка відбивають складний процес поступового засвоєння вченим кращих зразків світової суспільної думки.

Найвизначнішим українським економістом був Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919). Вчений зробив помітний внесок у розвиток теорії кооперації, грошового обігу, критику економічних доктрин марксизму. Одночасно з А. Маршаллом науковець висунув ідею синтезу трудової теорії цінності з теорією граничної корисності та обґрунтував власну „теорему цінності” [5, С.16]. У праці „Теоретичні основи марксизму” він у 1905 р. зробив висновок, що в нових умовах теорія Маркса лише „почасті справедлива”.

Світове визнання М. І. Туган-Барановський отримав за дослідження з теорії ринку й економічних криз, розробку концепцій економічної кон’юнктури, яку високо оцінили економісти багатьох країн ще за життя вченого. Але найвищим досягненням в його теоретичній спадщині є номіналістично-кількісна, або кон’юнктурна теорія грошей, яку він виклав в праці „Паперові гроші і метал” (1917 р.). Туган-Барановський цією теорією на п’ятдесят років випередив кількісну теорію грошей американського професора Мілтона Фрідмена.

Важливе значення для становлення економічної теорії як науки має його підручник „Політична економія. Курс популярний” (1919 р.). У ньому автор по-своєму розкриває багато відомих економічних категорій і понять, таких як капітал, капіталістичне господарство, обмін і ціни, торгівля, гроші, кредит та банки, кооперація та її види. Політичну економію вчений вважав однією з найважливіших наук і дав таке визначення її предмету, яке актуальне і сьогодні: „Питання про причини різниць у багатстві та убогості народів; неоднакового поділу багатства серед кожного народу і розповсюдження скрізь постійної бідності серед зростання багатства –

розглядає наука, що зветься політичною економією. Політична економія досліджує сучасний господарський лад, в його історичному розвитку”. М. І. Туган-Барановський є першим українським ученим, якого визнали економісти всього світу.

Всесвітньовідомим є також ім'я Євгена Слущкого (1880–1948). Він перший серед українських вчених-економістів почав застосовувати математичні методи до аналізу й обґрунтування теорії граничної корисності. Найціннішою публікацією Слущкого є його праця „Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки”. Вчений вважав, що не можна ґрунтовно пізнати господарське утворення, не проаналізувавши „формально-праксеологічні основи економіки”, де відбивається вся структура майна, а саме: первісні предмети господарства, можливості розпорядження, просто сподівання. Однак спроби українського вченого запропонувати нові парадигми економічної науки спиралися на теорію ймовірностей, яка не терпіла ідеологічних і політичних обмежень.

Уродженцем України був лауреат Нобелівської премії з економіки (1971 р.) Саймон Кузнець (1901–1982) – професор економіки Гарвардського університету. Вчений широко використовував у своїх роботах статистичні й економетричні розрахунки. Саме Кузнецем закладений фундамент системи національних рахунків, що використовується в теорії, практиці та навчальному процесі.

Наприкінці 80-х – поч. 90-х рр. в економічній літературі почали формуватися засади сучасної концепції господарювання, що полягають у відмові від монополії державної власності й широкому використанні в економіці приватної, державної, колективної та змішаної форм власності. Таке переосмислення проблем природи і механізму функціонування вітчизняної економіки відкриває шляхи для оновлення всіх сфер економічної науки та її подальшої інтеграції у світову.

На теренах України виросла талановита плеяда українських економістів, які зробили суттєвий внесок у забезпечення суспільного прогресу країни в період її переходу від традиційного до індустріального типу соціально-економічного розвитку.

Неоціненний внесок у розвиток вітчизняної економічної думки зробило чимало вчених, серед яких Г. Сковорода (1722–1794), Д. Журавський (1810–1856), Т. Степанов (1795–1847), М. Бунге (1823–1895), І. В. Вернадський (1821–1884), В. Навроцький (1847–1882), С. Подолинський (1850–1891), М. Зібер (1844–1888), І. Франко (1856–1916), М. І. Туган-Барановський (1865–1919), Є. Слущкий (1880–1948), С. Кузнець (1901–1982) та ін.

Ці вчені виступали одними з найбільш дієвих розробників стратегії і тактики формування національної економіки, брали активну участь у впровадженні у суспільну свідомість сучасного економічного мислення, своєю творчістю сприяли формуванню економічної культури українського та російського суспільства.

Національна економічна наука стала достатньо зрілою з погляду розробки і використання економічного інструментарію у другій половині XIX ст.

Розвиток національної економічної науки в Україні у XIX ст. характеризувався рядом рис, спільних із розвитком світової економічної думки [7, С.89]. В той же час цей розвиток мав свою специфіку порівняно з західним та російським, на певних етапах зазнавав радикальних змін і знаменувався виходом на світовий рівень на рубежі XIX–XX ст., а в чомусь навіть випереджав розвиток економічної думки в окремих європейських країнах.

Один із кращих спеціалістів з історії економічних вчень М. Туган-Барановський, характеризуючи основні тенденції та напрямки розвитку економічної думки у XIX ст., відзначав, що все більше увага економістів переноситься на соціальні явища, породжувані капіталізмом, на розв'язання питання „про причини стійкої бідності серед зростаючого багатства”. Саме при відповіді на це питання, вважав вчений, політична економія й розпалась на три основні напрямки, представлені, по-перше, захисниками нерегульованого товарно-господарського ладу; по-друге, виразниками ідей соціалізму, як антиподу першого; і, нарешті, третього, який „прагне зберегти товарно-господарський лад, пом'якшивши у той же час, шляхом посилення державного втручання в інтересах слабих, різкість класових антагонізмів”[6].

Втягнувшись у вир народного життя, в епіцентр дискусій про подальшу долю країни, вітчизняні вчені проявили себе як справжні патріоти та гуманісти, для яких вищими цінностями виступали економічні інтереси країни та її народу. У їх творах праця розглядається як головне джерело багатства країни.

Список використаної літератури

1. Губатюк І. В. Економічна думка України / Губатюк І. В. // Економіка в школах України. – 2008. – № 6 (43). – С. 2–4.
2. Історія економічних учень : підруч. : у 2 ч. / За ред. В. Д. Базилевича. – [2-ге вид., випр.]. – К. : Знання, 2005. – Ч. 1. – 567 с.
3. Історія економічних учень : підруч. : у 2 ч. / За ред. В. Д. Базилевича. – [2-ге вид., випр.]. – К. : Знання, 2005. – Ч. 2. – 563 с.
4. Зибер Н. И. Сравнительное изучение первобытного права / Зибер Н. И. // Собр. соч. : в 2 т. – СПб., 1900. – Т. 2. – С. 22.
5. Горкіна Л. П. Перерваний поступ : віхи історії економічної науки в Україні / Л. П. Горкіна, М. Г. Чумаченко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 4 (82). – С. 12–28.
6. Туган-Барановский М. И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / Туган-Барановский М. И. – СПб., 1905. – С. 45.
7. Яковенко Р. В. Розвиток економічної думки України / Р. В. Яковенко, В. О. Буряк // Розвиток економічної думки : зб. наук. праць. – Кіровоград : „Поліграф-сервіс”. – 2010. – Вип. 3. – С. 82–89.

Р. В. ЯКОВЕНКО,
к.е.н., доцент